

Козловська Є. А.

аспірантка

Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

ВІДОБРАЖЕННЯ ОБРАЗУ КОЗАКА У ПОЛЬСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ КІНЦЯ ХІХ- ПОЧАТКУ ХХ У КОНТЕКСТІ ПОЛЬСЬКО- УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН

Анотація. У даній статті розглянуто ситуацію мистецької взаємодії у контексті польсько-українських відносин; поєднано мистецтвознавчий аналіз творів та розгляд історичних обставин, що призвели до творчого результату.

Ключові слова: Польсько-українські відносини, зображення козаків.

Аннотация. Козловская Е. А. *Отображение образа казака в польском искусстве конца XIX- начала XX в контексте польско-украинских отношений.* В данной статье рассмотрено ситуацию взаимодействия в области искусства в контексте польско-украинских отношений, совмещено искусствоведческий анализ произведений и рассмотрение исторических обстоятельств, обусловивших творческий результат.

Ключевые слова: Польско-украинские отношения, изображения казаков.

Annotation. Kozlovska E. A. *The Image of Kossack in the Polish fine art in the context of Polish and Ukrainian relationship in the end of XIX – the beginning of XX.* The article is devoted to the situation of interaction in the field of fine art in the context of Polish and Ukrainian relationship. The author combined analyses of pictures' peculiarities and analyses of historical situation, which produced such creative result.

Key words: Polish and Ukrainian relationship, the image of Cossacks.

Надійшла до редакції 14.06.2011

Постановка проблеми. Образ Запорозької Січі як однієї з найцікавіших сторінок військової історії українського народу мав широке відображення фактично у всіх культурних сферах. Зображення запорожців в українському і польському мистецтві особливої популярності набуло наприкінці ХІХ ст. Цей інтерес до сюжету, раніше не надто широко розповсюдженого, зумовлено змінами світоглядної парадигми митців того часу, що значною мірою були пов'язані з культурними процесами держав, до складу яких входили території України.

Мета статті. Метою даної статті є аналіз творчості польських митців у контексті її впливу на українське мистецьке середовище. Для глибшого розуміння причин, що спонукали польських художників обирати тему козацтва, необхідним є розгляд живописного і графічного доробку митців країни, що мала сильний політично-культурний вплив на українців. На меті є простеження мистецьких результатів цього впливу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед публікацій, що висвітлюють певні аспекти даної проблеми, однією з найґрунтовніших залишається монографія Федорчука О. «Джерела культурних взаємин. Україна у творчості польських художників другої половини ХІХ - початку ХХ ст.», у якій автор докладно аналізує відображення українських мотивів (зокрема, і образу запорожця) у польському мистецтві. Аналіз творчості польських митців, що зображували козацтво, та опис їхніх основних творів, присвячені цій темі подає у своїй статті «Козацька тематика в польському жанрово-історичному живописі ХІХ –початку ХХ ст.» Ковалевська О. Деякі аспекти проблеми розглянуто Асеевою Н. у книзі «Українське мистецтво і європейські художні центри. Кінець ХІХ-початок ХХ ст.», Волинською О. у статті «Історичний досвід художньої освіти Галичини: Краківська академія мистецтв». Аналіз розвитку та зміни світоглядних засад, що мали значний вплив на всі сфери культури, знаходимо у роботах Брацки М. «Дискурс козацтва в поезії «Української школи» польського романтизму», Оконя В. «Романтичний образ України у польському мистецтві ХІХ ст.», Сосновської Д. «Віщування Вернигори: Про романтичне захоплення Україною». Дослідники різних нюансів української культури, зокрема, польсько-українських стосунків, Грабович Г. і Шевченко І., подають у своїх працях докладний розгляд особливостей національного сприйняття «іншого».

Результати досліджень. Основні культурні тенденції у образотворчому мистецтві України кінця ХІХ – початку ХХ ст. являли собою сплав потужних іноземних впливів та національної самобутності. Серед основних факторів, що сприяли такій ситуації, не останнє місце займали особисті зв'язки молодих художників різних країн. Проникнення української тематики у твори зарубіжних майстрів почасти мало зворотній вплив на українське мистецтво.

Молоді українські митці мали змогу набутися професією художника в декількох культурних центрах (як правило, за допомогою меценатів, що підтримували обдаровану молодь) – Петербурзькій

академії мистецтв, Віденській академії, Мюнхенській академії, Краківській школі красних мистецтв, Римській та Берлінській академіях мистецтв [3, 37]. Для багатьох українців саме Краківська школа, що була організована при Ягеллонському університеті, стала місцем отримання художньої освіти. Краків кінця XIX ст. був поважним європейським культурним центром, бо саме там було розташовано Університет, що мав давні традиції; тут гуртувалася творча інтелігенція. У музейних збірках Кракова та його Університету було представлено найкращі твори як польських живописців і графіків, так і зразки класичного мистецтва. Саме там, починаючи з 70-х років отримали освіту такі видатні українські художники як Т. Копистинський, С. Томасевич, І. Труш, М. Сосенко, А. Манастирський, О. Курілас, А. Новаківський. У культурному середовищі цього міста сформувалося покоління художників, що на межі століть створили своєрідну школу західноукраїнського мистецтва [1,10].

Потрібно однак зазначити, що історія взаємних польсько-українських впливів значно давніша. Територія України віддавна входила у коло політичних зацікавлень Польщі. Починаючи з XVI століття у польській літературі зустрічаються згадки про українські землі. Поети Себастьян Кльонович, Шимон Шимонович, брати Зиморовичі (Шимон і Бартоломей) та Миколай Семп Шажинський, що оспівували серед інших тем і Західну Україну, у своїх поезіях мають виразну спільну рису, а саме: релігійна та етнічна різниця між двома народами ними не акцентується [14, 18], що дає можливість припустити, що вже тоді окремішність українського народу поляками не визнавалась, а територія України сприймалась як частина Польщі.

Зміна трактування Січі як місця де «можна добре вишколити в лицарському порядку» [9, 60], на одну з найголовніших проблем Речі Посполитої [6, 239] пов'язане з війною під проводом Б. Хмельницького. Шляхетні лицарі перетворюються на скажену орду, що винищує все живе – приблизно таким чином виглядала ситуація з точки зору деяких письменників. Однак таке сприйняття було не одноставним – звучали і певні сумніви щодо справедливого панування польської шляхти на українських землях. Досить показовим є дві драми пізнішого часу «Богдан Хмельницький» (1817 і 1822). Одна належать Юліану Урсину Немцевичу і інша - Тимону Заборовському. У Немцевича українського гетьмана змальовано як руйнівника і деспота, у Заборовського ж знаходимо зовсім інше трактування; на його думку, Богдан – провідник пригнобленого народу, борець за справедливість, за свободу України, і, що, парадоксально, і Польщі від визисків зажерливої шляхти [4, 149]. Заборовський тут являється виразником уявлень частини поляків, що намагалися поєднати романтичне світосприйняття «колишньої дружби» з козаками з реальними фактами історії – і для цього фальшували її. Що цікаво, в українській літературі також не існувало однозначного трактування польсько-російських стосунків і історичних подій. Зустрічаються подібні спроби апелювати до колишньої «ідеальної єдності».

Зокрема, Т. Шевченко у вірші «Полякам» (датується приблизно 1847 р.) стверджує: [15, 48]:

*Отак-то, ляше, друже, брате!
Неситії ксьондзи, магнати
Нас порізли, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові
І серце чистеє подай!*

Процес перетворення образу «козака-одвічного ворога» на «козака-спільника» у польській літературі і мистецтві особливо активізувався на початку XIX ст. Цей образ став загальнопоширеним серед представників «Української школи» польського романтизму, яким притаманно було звернення у своїх роботах до історії і фольклору. Українофільський рух у Польщі, що починався з досліджень фольклористів та етнографів, творів відомих літераторів – Б. Залеського, А. Мальчевського, С. Гошинського, досяг вершин розвитку в 30-ті – 40-ві роки XIX ст. На хвилі захоплення усім українським, багато уваги приділялося і темі козацтва, як одній з найяскравіших в українській історії, що важливо – ідеалізованій, оскільки лише на таких засадах можливе було виникнення козакофільства Б. Залеського, М. Чайковського чи Т. Пандури.

Повертаючись до самого початку польського романтизму, зазначимо у складність і неоднозначність образу України у творах польських митців. Міф про «ідеальне козацтво» культивувався у творах, і корінням своїм сягав переказів про подвійне козацько-шляхетське походження (недарма одним з питань, що найбільше цікавили польських романтиків, були джерела виникнення козацтва) [2, 8]. Неприятливі для країни політичні обставини викликали сум за свободою і незалежністю; ці поняття знаходили втілення у образі козака. Спільне польсько-козацьке протистояння російській владі уявлялося як ключ до жаданої незалежності. Ця досить суперечлива візія була покладена в основу козакофільської концепції М. Чайковського, В. Жевуського, Т. Пандури. Творці міфу про ідеальне козацтво (зокрема Б. Залевський і М. Чайковський) наголошували на важливості братерських польсько-українських відносин [10, 89]. Щоб якось узгодити невідповідність історичних фактів з цими очікуваннями, у творах польських літераторів події минулого та біографії героїв отримують романтичну інтерпретацію. І. Франко залишив таке спостереження щодо творчості польської «української школи»: «сни про Україну – не дісну, не ідеалізовану навіть, а чисто виснену, фікційну, - сльози за Польщею, не дійсною, а також фіктивною, сконструйованою на основі якоїсь дивної філософії». [11, 24] Однак навіть таке ідеалізоване бачення українсько-польських відносин призводило до зацікавлення темою козацтва, до збирання інформації про неї, та використання козацьких образів у літературі та образотворчому мистецтві.

Образ України у польській літературі і мистецтві неначе роздвоювався: з одного боку, існувала тенденція до зображення українських земель як території смутку і меланхолії, де розгортаються криваві фатальні події,

а жорстокість мешканців їх не має меж. Така Україна С. Гошинського і А. Мальчевського [7, 161]. А з іншого боку створювалась візія прекрасного і мальовничого краю, де життя веселе і яскраве, а постійна небезпека лише загартовує величні і горді характери. Це бачення притаманне багатьом митцям – Б. Залеському, Ю. Коссаку, Ю. Брандту, С. Масловському... І протягом XIX ст. саме цей останній образ, незважаючи на історичну невідповідність, починає домінувати.

Найвідомішими представниками польського мистецтва, що захоплювались українською тематикою ще наприкінці XVIII ст., були Жан П'єр Норблен, (французза походженням), О. Орловський, М. Стахович. Цікавість до феномену козаччини у подальшому не зменшилась, і була характерна для творчості багатьох польських художників, що працювали у жанрах історичної картини та фаталістичного живопису: С. Дачинського, учня Матейка (1856 –початок XX), С. Масловського (1853-1926), Я. Станіславського (1860-1907), Ю. Кшеш-Менціни (1860-1934). Серед них, на думку дослідниці польського мистецтва, О. Ковалевської, найбільше виділялась четвірка митців, як продовжувачів традицій польського історичного живопису XVIII ст. - Я. Матейко, Ю. Коссак, Ю. Брандт та В. Павлішак. Вони «вміли не лише представити добу козацьких, татарських та шведських війн та її героїв публіці, а й викликати у неї відповідні відчуття [5, 4]. Звісно, окрім них цією тематикою цікавились і інші митці, але твори саме цих художників найчастіше брались за певний живописний взірць, який прагнули наслідувати. Так, вплив творчості Я. Матейка, як стверджує О. Федорук, прослідковується у роботах В. Леопольського (1830-1892), що створив полотно «Епізоди козацької війни» та С. Хлебовського (1835-1884). Його картина «Катерина II приймає запорізьких послів» була народжена золотом медаллю у петербурзькій Академії мистецтв. Досить популярними творами цього ж автора були «Козацький патруль» та «Під час огляду козаків» . [12, 33].

Роботи видатного живописця Я. Матейка та його педагогічна діяльність сприяли розвитку історичного живопису у Польщі. Майстер добре розумів значення джерел у творчості художника і використовував їх повною мірою, чого вимагав і від своїх учнів. Його друг, Ізидор Яюлоньський-Павлович, у своїх спогадах зазначає, що, перед тим як розпочати працю над картиною, митець сумлінно опрацьовував джерела з історії, які потім творчо обробляв і лише після цього приступав до малювання [5, 6]. У творчому доробку Я. Матейка представлено два полотна, що присвячені українській історії періоду козацтва, ідейними особами яких є козаки - «Вернигора» і «Богдан Хмельницький з Тугар-Беєм під Львовом», (для них було виконано багато ескізів, що свідчить про поглиблену роботу над пошуками найбільш вдалого вираження творчої ідеї).

«Вернигора», одна з найвідоміших композицій майстра (перший варіант якої створений у 1875 році), остаточно була завершена лише у 1884 році. Сюжет картини є типовим для польського мистецтва: головний персонаж розповідає слухачам про свій тривожний сон, про переломні часи, що мають скоро настати

– і сумні пророцтва справдяться, залишивши в історії кривавий слід під назвою «Коліївщина». Центральною постаттю обрано лірника, навколо якого групуються інші персонажі. Вони уважно прислуховуються до пророчих слів. Митець втілює широку палітру почуттів – страх, сум, увагу. Підсилює враження психологічного напруження акцентовані жести рук Вернигори та слухачів його оповідки.

Ще одна особистість з української історії, що знайшла відображення у творах Я. Матейка, на відміну від напівлегендарного Вернигори, була цілком реальною. У 1885 році художник нарешті завершив полотно «Богдан Хмельницький з Тугар-Беєм під Львовом». На картині виписано переконливі типажі козаків та татар, що групуються навколо двох центральних фігур - ватажків українського та татарського війська. Всі здивовано спостерігають появу Святого Яна з Дуклі, патрона Львова, чиє явлення, за легендою, змусило військо відмовитися від штурму, і обмежитися викупом. Митець, вірний принципу реалістичної достовірності, детально опрацьовує дрібні деталі, ретельно вимальовує одяг та озброєння козаків та татар, козацькі клейноди. Він створив не лише високохудожній твір, а й деталізований етнографічний архів.

Протилежним способом щодо вибору сюжету користувався Юзеф Брандт. Працюючи також в історичному жанрі, він зосереджував увагу не на конкретних історичних подіях та реальних особистостях, а намагався передати явище чи подію у експресивному ключі. Його персонажі – узагальнені постаті, що втілюють певні історичні образи. Специфічною рисою фактично всіх полотен є спроби надати композиції особливої динаміки, прагнення передати рух. У творах майстра легко прослідковується сильне віддуння принципів романтизму. Фактично є всі його типологічні риси – домінування культ почуттів над розумом, звернення до народності, захоплення фольклором, шукання історичної свідомості і посилене вивчення історії, а також бажання втечі від навколишньої дійсності у минуле. Особливо яскраво ці тенденції прослідковуються у картинах зустрічі чи прощання козака з дівчиною, що буквально пронизані духом народного фольклору.

Звісно, творчість Ю. Брандта ґрунтувалась не лише на візіях мистецької фантазії: для зображення історичних подій, йому необхідний був не абиякий обсяг знань про них, тому все життя митець збирав пам'ятки старовини, вивчав літописи, мандрував різними містами і селами (українськими у тому числі) [12, 22]. Наприклад, козацькі трофеї, зображені на полотні «Козацький обоз» (1880), змальовані з колекції східних речей, яку митець привіз з подорожі Україною [5, 9].

Картини художника користувалися великим успіхом на багатьох європейських виставках, викликали захоплення. І. Франко звертав увагу української спільноти на польського художника як на визнаний авторитет у розумінні і відтворення духу козацтва. І. Рєпін також схвально писав про роботи Брандта: «Я люблю Брандта. Картини его очень известны

нашей публике.» [8, 407]. Творчість Брандта відіграла велику роль у становленні мистецького світогляду українських художників К. Устияновича, [13, 84], та М. Івасюка. Для останнього особисте знайомство з митцем відкрило можливість користуватися його колекцією старовинних пам'яток та домашньою бібліотекою, отримував він і матеріальну підтримку. [12, 38]. Чітко простежується вплив Ю. Брандта і у творчості його учня Ф. Рубо – особливо у ранніх батальних картинах (зокрема у «Запорожцях, що атакують ворога»).

Серед найвідоміших творів Брандта, що присвячені козацькій тематиці – «Козак коня поїв» (1867), «Козаки у розвідці» (1873), «Козаки питають дорогу» (1874), «Привітання степу» (1874), «Козак і дівчина біля криниці» (1875), «Козак-вершник» (1877), «Чати над Дніпром» (1878), «Козак-вершник» (1881), «Обоз запорожців» (1880), «Бунчужний» (1885), «Козацьке весілля» (1893), «Повернення козаків», (1894), «Вершник» (1907), «Козак на коні» (приблизно 1910). Художник не був співцем кривавих походів, хоча зображення битв у його творчості теж має місце. Однак найчастіше серед моментів, які обрано для відтворення – мотиви побачення, святкування перемоги, змалювання узагальненого образу козака-вершника (ця тема особливо часто повторюється у різноманітних варіаціях – як данина романтизму, де вершник у безкрайому степу уособлював свободу і нескореність долі). За допомогою живописних засобів – широких, вільних мазків пензля, частого використання золотаво-червоного колориту, значної уваги до рисунку – митець прагнув виразити поетичність та емоційність вибраних сюжетів.

Україніка входила у сферу мистецьких уподобань і такого відомого художника, як Юліуш Коссака. Він співробітничав з відомим часописом «Тигоднік ілюстровани», (протягом 10 років очолював відділ ілюстрацій), який багато уваги приділяв оглядам художніх виставок, публікаціям портретів живописців, надавав читачам інформацію не лише про польське мистецтво, а й про творчість у сусідніх країнах [12, 11]. Роботи Ю. Коссака виконані переважно у жанрі історичного живопису. Його творчість відмічено суб'єктивним ставленням до зображуваної теми: часто зустрічаються романтичне трактування сюжету. Образи переважно узагальнені і передають радше настрої, ніж відтворюють характери конкретних історичних особистостей. Серед творів Коссака на козацьку тему – акварелі «Козак з бандурою» (1886), «Зустріч Хмельницького з Тугай-беєм» (1885), 12 ілюстрацій, виконаних сепією, до трилогії Генріха Сенкевича «Вогнем і мечем» (1884-1888).

Образи Коссака досить подібні за сюжетом і манерою виконання до робіт Брандта, однак у його творах переважає більш спокійний колорит, він частіше використовує відтінки холодних кольорів. Манера письма більш «суха», на відміну від розмашистих мазків пензля Брандта.

Митець досить часто зображував один і той же сюжет, вносячи незначні зміни у композицію, або ж повторюючи його цілком. Велику роль у його творчості

відігравала фольклорна основа, з якої художник черпав ідеї для робіт. [12, 34]. Так, у акварелях «Через степи» (1885), «Вершник у степу» (1889) та ін. змалювано вродливого молодого козака серед мальовничого степу; у двох акварелях «Козак з конями» також варіюється образ вершника. У сюжеті «Козак коня напував, любя воду брала» (1889) Коссака звертається до одного з поширених мотивів, які неодноразово розроблялись і іншими польськими живописцями (декілька варіацій на цю тему є у Брандта). У малюнку яскраво проявляються риси романтичного сприйняття – у виборі сюжету, у трактуванні образів. Історичні картини Коссака відзначалися, крім романтичного трактування образів, знанням історичних реалій, які митець вільно використовував для створення потрібного йому образу. Хоча козацька тематика для Коссака інколи слугувала своєрідним фоном, контекстом для сюжету, де головна увага приділялась зображенню коней [5, 6]. Важливість цих тварин для козака була виражена у народних думах і піснях. Лише верхи на коні можна було наздогнати супротивника у степу, часто-густо саме від коня залежало козацьке життя. Кінь – вірний товариш і побратим, у народній творчості стає символом волі і свободи, згадати хоча б численні зображення Козака-Мамая, де кінь є обов'язковим елементом композиції.

Значну увагу приділяв зображенню коней і Вацлав Павлішак, у полотнах якого простежується спроба передати своєрідність існування людини у степу, де однією з головних умов для виживання була наявність їздової тварини. Тема коня та вершника розкрита у таких полотнах як «Подарунок козацький», «Гей, козаче» (1885), «Мазепа» (1885), «Здобуття штандарту» (1889), «Отаман запорозький» (1890), «Віват!» (1898). Митець цікавився тематикою Сходу, історією татарських набігів, козаччиною. Одна з його перших спроб в жанрі історичної картини – «Подарунок козацький» (1884-1885) була високо поцінована колегами-художниками та глядачами; приваблювала вона майстерністю виконання та екзотичним сюжетом. [5, 10]. У полотні яскраво проявляються ті особливості, що позначатимуть наступні твори В. Павлішака – потужний, насичений колорит та професійно виконане зображення коня.

Висновки. Польське мистецтво мало значний вплив на розвиток українського малярства, було одним з факторів виникнення інтересу до козацької тематики, активне зацікавлення якою розпочалося ще на початку XIX ст. Для польських художників, що бралися за розробку цієї теми характерним був певний парадокс. З одного боку, твори були високо реалістичні: професійна освіта, що включала відточену майстерність, досконалу техніку малюнку та подорожі на території України з метою безпосереднього знайомства з матеріальними пам'ятками зумовлювали правдиву передачу найменших деталей у полотнах та малюнках. З іншого – часто-густо у творах відсутня реалістична оцінка взаємовідносин козацтва з шляхетською Польщею: козацтво подається як певна ідеалізоване утворення, що є частиною польської історії.

Література:

1. Асеева Н. Ю. Украинское искусство и европейские художественные центры. Конец XIX – начало XX вв / Н. Ю. Асеева. – К.: Наукова думка, 1989. – 167 с. – ISBN 5-12-000696-5.
  2. Брацка М. В. Дискурс козацтва в поезії «Української школи» польського романтизму: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філологічних наук / Брацка Марія Валентинівна; Нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 2005. – 20 с.
  3. Волинська О. Історичний досвід художньої освіти Галичини: Краківська академія мистецтв / Волинська Олена // Мистецтвознавство України. – К.: Музична Україна, 2005. – вип. 5. – С. 37-43. – ISBN 966-8259-15-7.
  4. Грабовський Г. До історії української літератури / Грабовський Григорій. – К.: Основи, 1997. – 604. – ISBN 966-500-140-х.
  5. Ковалевська О. Козацька тематика в польському жанрово-історичному живописі XIX – початку XX ст. / Козацтво XV-XXI ст. – 2010. – Режим доступу до статті: http://www.cossackdom.com/articles/k/kovalevska_koztema.htm. – Назва з екрану.
  6. Наливайко Д. Україна очима Заходу / Передмова М. Сулими / Дмитро Наливайко – К.: Грамота, 2008. – 784 с. – ISBN 978-966-349-167-7.
  7. Оконь В. Романтичний образ України у польському мистецтві XIX ст. / Вальдемар Оконь // Всесвіт. – 1994. – №9. – С. 160-169.
  8. Репин И. Далекое близкое / под. ред. и со вступ. статей К. Чуковского. – Москва: Издательство Академии художеств СССР, 1961. – 509 с.
  9. Січинський В. Чужинці про Україну / Передмова Д. Чепурний / Володимир Січинський – К.: Довіра, 1992. – 254 с. – ISBN 5-7707-2313-0.
  10. Сосновська Д. Стереотип України і українця у польській літературі / Сосновська Данута // І. – 1997. – №10. – С. 88-96.
  11. Українські поети-романтики 20-40-х років XIX ст. / вступна стаття І. Айзенштока. – К.: Дніпро, 1968. – 634 с.
  12. Федорук О. Джерела культурних взаємин. Україна у творчості польських художників другої половини XIX-початку XX ст / Федорук Олександр. – К.: Мистецтво, 1976. – 126 с.
  13. Федорук О. Корнило Устиянович / Олександр Федорук. – К.: Веселка, 1992. – 190 с. – ISBN 5-301-01298-3.
  14. Шевченко І. Польща в історії України / Шевченко Ігор // І. – 1997. – №10. – С. 6-23.
  15. Шевченко Т.: зібрання творів у 6 томах / Шевченко Тарас. – К.: Наукова думка, 2003. – ISBN 966-00-0625-X.
- Т. 2: Поезія 1847-1861. – 2003. – 784 с. – ISBN 966-00-0708.